

Szűcs Jenő

A magyar nemzeti tudat kialakulása

Két tanulmány a kérdés előtörténetéből

Szerkesztette:

Zimonyi István

**Szeged
1992**

Magyar Őstörténeti Könyvtár

3

A József Attila Tudományegyetem
Magyar Őstörténeti Kutatócsoportjának kiadványai

A sorozatot szerkeszti

Zimonyi István

Címlapterv

Nagy András

Tartalom

"Gentilizmus". A barbár etnikai tudat kérdése (1970)

Bevezető 11

I. A kérdésfeltevés. A probléma történeti keretei

1. Az erópai "nemzetiségek" eltérő történeti feltételei. A három variáns 15
2. A régi és új barbár *gentes* az európai történelem kialakulásának kettős fázisában; a történeti szituáció párhuzamai (kb. 500-1000) 21
3. Az analógia lehetősége régi és új barbár-prefeudális ("gentilis") képletek közt; a kérdésfeltevés a magyar történelem szemszögéből 33

II. A nyugati háttér. Germán "gentilis" szervezet a középkor kezdetén

1. A kérdés expozíciója a forrásokban és a történeti irodalomban . 40
2. A fogalmak (*populus, natio, gens*) a későantik Rómában és a korai kereszténység kategóriarendszerében 45
3. A fogalmak a barbár kategóriarendszerben; a kései ókori *gentes* kialakulása és etnikai csoporttudatának elemei 55
4. A "gentilis" tudat és szemléletmód nyomai a korai középkorban 70
5. A "gentilis" szervezet bomlása; a "nép" fogalmának átalakulása és a politikai lojalitás kategóriái a korai feudális strukturában 80
6. A "nép" fogalmának territorializációja; a sajátosan középkori szerkezet kezdetei 100

III. A keleti háttér. A "gentilis" magyarság etnikai tudatának kérdése	
1. A <i>gens Ungarorum</i> a <i>populus Christianus</i> szemléletében. A honfoglaló magyarság csoporttudatának kérdése az irodalomban, Deér József tézisei	107
2. A magyar eredethagyomány kérdése; a népi eredettudat és az <i>origo gentis</i> keresztény-feudális koncepciója. Az "immanens közösségtudat" nyomai a magyar régiségben, s a mögötterejlő tudati mechanizmus	116
3. Archaikus és korai feudális népszemlélet; a <i>gens Hungarorum</i> , régi magyar <i>nemzet(ség)</i> fogalmi tartalma	149
4. A magyarság etnikai kialakulásának geográfiai és politikai feltételei; a magyar őstörténet utolsó szakaszának (6-9. sz.) "koordinátái"	172
5. A "keleti-nomád" népszemlélet kérdése; a "nép" (<i>bodun</i>) fogalmi tartalma az orkhoni és Jenyiszej-vidéki feliratokban. A magyar nép helye a türk-kazár uralmi szerkezetben	194
6. Az etnogenezis társadalmi faktora: a nemzetség. A barbár "nép" fogalmi kialakulásának mechanizmusa	212
7. A barbár etnikai tudat modell- és motívumrendszere. Naiv történeti tudat, társadalmi, szakrális, politikai szimbólumrendszer összefüggései. A "gentilis" szemlélet fogalmi keretei; a <i>törvény</i> fogalma a pogányfelkelésekben és a megelőző struktúrában	230
A magyar őstörténet vázлата (1988)	267
Bibliográfia	297
Szűcs Jenő és a magyar őstörténet (Zimonyi István)	318
Szűcs Jenő műveinek jegyzéke (Szűcs Erzsébet)	323

**A magyar őstörténet vázlata
(töredék)**

1988

A keresztény Nyugat számára elsőként Regino, a lotharingiai prümi monostor volt apátja adott összefüggőbb híradást egy korábban "hallomásból sem ismert" (*retro ante seculis inaudita*) nép, a *gens Hungarium* (*Hungariorum*) megjelenéséről a Kárpát-medencében.¹ A szöveget a szerző valószínűleg már Trierben, a 900. évben szerkesztette meg és illesztette be krónikájába.² Valójában, ha talán Lotharingiában nem is, a kereszténység keletibb vidékein minden bizonnyal ismeretes volt a magyarok neve már 862 óta, amikor első ízben ütöttek be frank területre az új ellenségek (*hostes antea illis populis inexperti, qui Ungri vocantur*).³ Tény azonban, hogy a megismétlődő hasonló hadivállalkozásokról (881, 892, 894) tudósító szűkszavú évkönyvi feljegyzések⁴ után Regino apát volt, aki nemcsak először foglalta össze a Nyugatra eljutott híreket arról, hogy a magyarok a

¹ MGH SRG Rec. Fr. Kurze, 131-132; (Gombos III. 2038-2039). A szokatlan plur. *Hungares* névforma (l. még 901. évnél, uo. 148) akárcsak az *Avares*, *Vulgares* (= *Bulgares*) Regino sajátja a X. században általánosabban *Ungri*, *Ungari* (illetve ennek — a Rajnától nyugatra eső román nyelvben — szóeleji unorganikus *h*-val jelentkező formája) névformával szemben (a források áttekintése Hóman 1917, 139-150), ami nyilván az új népnév újdonságával, ki nem kristályosodásával függ össze. Különben a XI. századi kéziratokban már *gens Ungariorum*, *Hungariorum* áll.

² Az összefoglaló elbeszélésben Regino már nemcsak az Alföld megszállásáról és a bolgár végek (*Vulgarum fines*) megtámadásáról tud, hanem a tudósítást az első itáliai portyázó hadjáratra (899/900) való utalással fejezi be (MGH SRG Rec. Fr. Kurze, 131). Minthogy ugyanerről a hadjáratról aztán bővebb, annalistikus híradás olvasható a 901. évnél (MGH SRG Rec. Fr. Kurze, 148) kézenfekvő, hogy az összefoglaló híradás 900-ban keletkezett. Más kérdés, hogy a szerző miért a 889. évnél helyezte el. A történetírás ezt az évet a legutóbbi időkig axiomatikusan a besenyő támadással hozta összefüggésbe, amire nézve ez lenne az egyedüli kronológiai támpont. Ezt újabban joggal megkérdőjelezi Györffy 1972, 283-292; 1971, 283-288. A 889. év marad rejtélynek, de témánk szempontjából közömbös.

³ Hinkmar rheimsi érsek híradása: *Annales Bertiniani ad a. 862* (MGH SS I, 458; Gombos I, 111; SzÓM I:2, 179). Bár a tudósítás kronológiai hitelével kapcsolatban Mátyás Flórián kételyét fejezte ki (1889, 383-386), érvelése nem meggyőző, újabban ezért megbízhatónak tekintik. Az év, mint a magyarok első feltűnése: pl. Johannes Enenkel ad a 862. évnél: *in dem selben jar wurden in der kristenheit Hunger erkant* (Gombos II, 1320).

⁴ *Annales Iuvavenses maximi ad a. 881* (MGH SS XXX/2, 742); *Annales Fuldenses Continuatio Ratisbonensis ad a. 892, 894* (MGH SS I, 408-410, Gombos I, 132). A Nyugat elleni portyázó hadjáratokról összefoglalóan: Vajay 1968; Fasoli 1945.

besenyőktől elszenvedett vereség után, immár népi kötelékben megszállták a "pannoniaiak és avarok pusztaságait" (*Pannoniorum et Avarum solitudines*), hanem kísérletet tett arra is, hogy kijelölje az új nép helyét a nyugati kereszténység történeti-geográfiai világképében.

Módszere a kor normái szerint tudós volt, ha elég egyszerű is. Mint-hogy információkkal gyéren rendelkezett azon túl, hogy a magyarok valahonnan a Don torkolatvidéke tájáról mozdultak ki, az antik ismeretanyag átmentett töredékeihez fordult segítségért. Elsősorban ahhoz a kivonathoz, mely végső fokon Herodotosnak a Fekete-tenger vidéki *Scythiá*ról való i.e. V. századi leírásából tartott fenn valamit a középkor számára. Forrása, a VII. században keletkezett *Exordia Scythica* című munka Iustinus római fró II. századi művének tömörített excerptuma volt, már maga is a kivonat kivonata.⁵ A részleteiben szó szerint átvett szöveg révén Regino egyrészt hozzájutott a pontosabb földrajzi meghatározás támpontjaihoz, másrészt, ami fő, kézhez kapta a "népjellemzés" (*Scytharum mores*) törzsanyagát is. A módszer sarkpontja az a közel másfél évezredet áthidaló axióma volt, hogy a *Scythiá*ból előtörő magyarok maguk is "szkíták". A kiegészítésül Paulus Diaconus VII. századi langobárd történetéből átemelt részlet, az antikvitásban népszerű "klimatikus" teória kora középkori visszhangja, már csak színező járuléék volt.⁶ Ez a steril irodalmi kompiláció (*historiographorum dicta*) a magyarok bemutatásának terjedelemben közel kétharmadát tette ki, az egykorú híryanag összefoglalásának (*ut fama est*) sajnos csak a maradék jutott. Mindazonáltal, Prümi Regino még így is több megbízható töredéket jegyzett fel a magyarság 900 körüli körülményeiről, torzult információkkal elegeesen, mint összes nyugati kortársai együttvéve.

A *Scithae* nem etnikai fogalom volt a középkorban, hanem mindazon barbár népek gyűjtőfogalma, melyek a IV. század óta, a gótok és a hunok nyomában áramlottak Pannonia felé a Pontus vidékéről. Maga a térség az egyelőre még igen behatárolt horizontú keresztény Nyugat számára amolyan Távol-Keletet jelentett, ahol is vagy a Dont (*Thanais*), vagy az ókor

⁵ MGH AA XI. Az elsődleges kivonat Livius kortársának Pompeius Trogus *Historiae Philippicae* című műve volt. Végeredményben a Iustinus-féle kivonat (*Epitoma historiarum Philippicarum Pompeii Trogi*) volt a forrása a középkor Scythicáról való elképzelésének (SzÓM I:2, 166-167).

⁶ Ráadásul elég szervetlen, mert Paulus Diaconus *Historia Langobardorum* (I, 1) kifejezetten *Germania* vonatkozásában fejtette ki, azt az etimológiás ötletet, hogy az északi égöv (*germinare*) kedvező hatással van e népek testi adottságaira és a "népszaporulatra". Az éghajlat és "népjellem" viszonyáról I. Gentilizmus 36. jegyzet.

óta elhomályosult jelentésű *Phasis* (Reginonál torzultan *Ithasis*) folyót tartották számon Európa és Ázsiai határvonalának.⁷ A "szkíta" nagyjából azt jelentette a középkor számára, mint a ma embere számára a "nomád". Ilyen értelemben a szóbanforgó konstrukció többnyire ki is elégítette a korigényt. Olyan tekintélyes monostorok évkönyvein kezdve, mint Metz, Admont vagy Niederaltaich, a XII. század olyan művelt történetíróiig, mint Freisingi Ottó vagy Annalista Saxo, Regino szövege számított az egyedüli forrásnak a magyarok eredetére nézve.⁸

De kezdettől fogva jelentkeztek bizonyos "etnikai" azonosítások is. Már a különben jó értesüléseket tartalmazó fuldai évkönyvek egykorú folytatójának meggyőződése volt, hogy a magyarok az avarok maradványai (*Avari qui dicuntur Ungari*).⁹ Egyidejűleg Itáliában, nyilván már az első portyázó hadjárat (899/900) hatására, kicsírázott a hiedelem, majd az Annales Alamannici tanúsága szerint a X. században gyökeret eresztett német földön is, hogy a magyarokban a *gens Hunnorum* éledt újjá.¹⁰ A kétféle feltételezés nem is zárta ki feltétlenül egymást, minthogy viszont az avarokat már korábban gyakran hajlamosak voltak hunoknak tartani.¹¹ E hagyomány alapján (*ut quidam putant*) a kétféle vélekedést Widukind (968) hozta össz-

⁷ A kor számára Jordanes *Geticaja* nyomán a gótok voltak az első "szkíták".

⁸ Annales Mettenses (Gombos I, 156-158); Annales Admuntenses (Gombos I, 89); Annales Altahenses (Gombos I, 91-92); Otto Frisingensis (Gombos III, 1762); Annalista Saxo (Gombos I, 216).

⁹ A 892. évnél még *Ungari*, de már 894, 896, 900. évi híreknél a fenti formula; 896. évben *gentiles Avari* (MGH SS I, 408, 410, 411, 412, 415; Gombos I, 132-133). Az avarokkal való egyéb azonosításokra l. Hóman 1917.

¹⁰ A 910 előtt keletkezett *Vita S. Geminiani episcopi* éppen azzal a megfordítással, hogy a IV. századi történetben *Ungari* néven nevezi a hunokat, s a szent (+348) csodatételeként említi, hogy *Ungarorum rege Attila* szabadította meg az egyházat, mutatja a hun-magyar azonosság hiedelmének meggyökeresedését (RIS II.2, 692; Gombos III, 2419). Liudprand az *Antapodosis*-ban (959) nem írja le a hun nevet, de azáltal, hogy a magyarok (*Ungariorum gens, ... nobis omnibus tunc temporis habebatur ignota.*) első németországi portyázó hadjárata kapcsán (II, 3) Jordanes *Geticajából* idéz egy részletet a hunok eredetéről, ezt nyilvánvalóvá teszi (MGH SS III. 276, 288; Gombos II, 1469-74). Az *Annales Alamannici* Hinkmar érsek idézett tudósításában a 862. évi hadjáratról olvasott *Ungri* nevet 863. évre téve *Gens Hunnorum* formában adja vissza (v.ö. 3. jegyzet; MGH SS I, 50; Gombos I, 91).

¹¹ Az idevágó adatokat összegyűjtötte Lukinich 1914, 49. Áttekintés a népnevekről: Moór 1959, 191-229.

hangba azzal az elméletével, hogy a "magyar" tulajdonképpen csak az avarok újabb neve (*Avares quos modo Ungarios vocamus*), akik viszont a hunok maradványai voltak (*Avares autem...reliquiae erant Hunorum*). Következésképpen logikusnak látszott, hogy a magyarok bemutatását Jordanes nyomán a hun eredetmondával kezdje.¹² Nem hiányoztak extrém azonosítások sem (*Agareni, Parthi, Iudei*), sőt 900 körül a Rajna és a Loire vidékén "számtalanul" sokan osztoztak a véleményben, hogy — betelvén Ezékiel próféta jövendölése a Világvégéről — a magyarokban Góg és Magóg népe támadt fel.¹³ A khiliasztikus hangulat elmúlásával persze az alkalmi ötletek többsége is kiszűrődött az ezredforduló után, hogy helyükbe egyre erősödő tendenciával nyomuljon be a hun-magyar azonosítás (*Huni qui et Ungri*), de a XII. század vége előtt még ez utóbbi sem emelkedett teória szintjére. A krónikások többsége nem is vett róla tudomást, inkább Reginohoz tartotta magát.¹⁴

Végeredményben a sommásan axiomatikus azonosításra korlátozódó "etnikai" vélekedések sem mondtak többet, mint a "szkíta" képzet. Nem megfigyeléseken vagy értesüléseken alapultak, végképp nem valóságos

¹² MGH SRG (P. Hirsch. Hannoverae 1935), 28; Gombos III, 2660-64.

¹³ A különféle azonosításokat jórészt számbavette Hóman 1917, 131, 148. Az *Agareni* ötletet, mely a 926. évben merült fel először, majd egyéb forrásokban is (pl. *Annales Sangallenses maiores* 892-955 éveknek lejegyzéseiben MGH SS I, 72-79; Gombos I, 199) utóbb a *Casus Sancti Galli* szerzője, Ekkehard utasította el, mint ostobaságot (MGH SS II, 119; SzÓM I:2, 172; Gombos I, 452). — Egy X. századi vélekedés szerint a magyarok Claudius császár idején támadt éhínség idején Rómából szalasztott zsidók maradványai, azzal a sehol másutt nem olvasható kiegészítéssel, hogy maguk a magyarok is zsidók (*Ungros...qui et iactant, se a Iudeis originem ducere*) (Hariger abbas Lobiensis MGH SS VII, 171; Gombos II, 1122). Ez tulajdonképpen mellékága volt a már 900 körül elterjedt "etimologizáló" ötletnek, hogy a magyarok *Hungri* neve egy ófn. *hungar* 'éhség' szóval függ össze. Ezzel a mendemondával éppúgy, mint a világvégét jelző elterjedt Góg és Magóg motívummal (*opinio nem quae innumeros tam in vestra, quam in nostra regione pervasit*) már 900 körül (906?) találkozhatunk Remigius d'Auxere szerzetes Dado, verduni püspökhöz írt levelében. Josephus Flavius óta volt szokás a szkíták és zsidó mondák szerint Nagy Sándor által a Kaspi kapu mögé zárt Góg és Magóg összekapcsolására. E hiedelem felhasználása visszhangzott Remigius d'Auxere (841-908) Verdun püspökéhez írt levelében (Migne, Patr. Lat. CXXXI, 963-970; Gombos II, 1234-1238; Heilig 1933, 7-30; Borst 1957-1963 II, 580).

¹⁴ Az egész kérdéskör legújabb áttekintése Györffy 1948, 129-131.

etnikai tradíciót tolmácsoltak.¹⁵ Maga a többi közül határozottabb körvonalakkal kiemelkedő hun-avar-magyar kontinuitás feltételezése sem volt több, mint egy árnyalattal "történetibb" megfogalmazása ugyanannak, ami a *Scytha* fogalomban lazábban¹⁶ már amúgy is benne rejlett: "keleti nomád". Ám ha ezeknek az igyekezeteknek a magyarokra nézve nincs is semmi történeti értékük, annál több a forrásértékük magára a 900 körüli történeti szituációra nézve. Ebben a tekintetben már Regino túlsúlyosan irodalmi eredetű sémája is tanulságos, sőt a merőben vélekedés szintű azonosításokkal szemben ennek a konstrukciónak van egyedül érdemi forrásértéke.

A lotharingiai apát felfogásában a magyarság egyrészt egységes nép (*gens*)¹⁷, másrészt egész jellegét és szokásvilágát tekintve a "szkítáékat" megtestesítő (*Scytharum moribus*) barbár társadalom, mely éles kontrasztban áll a Nyugat szintén "népekként" (*gentes*) felfogott csoportjaival. E *mores* a végső fokon Herodotostól származó jellemzés szerint az életmód (földművelés hiánya, "nomadizmus"), politikai "függetlenség", a sajátosan keleties harcmodor, az idegenszerű viselet és táplálkozási szokások, valamint "erkölcsi" pozitívumok és negatívumok fogalmi köreibe rendeződtek el. Ugyanezen kategóriák közül négybe illesztette be Regino mindazt a kevés értesülést, amit már a valóságos magyarokról gyűjtött össze.¹⁸

¹⁵ Elvben nem zárható ki, hogy a magyarok valamiféle hun tradíciót hoztak magukkal, már amennyiben a magyarok talán részei voltak az Attila halála után a Pontus vidékén kialakult rövid életű birodalomnak. Mindenesetre a magyarok mellett a VII. század közepén elköltözött proto-bolgárok fejedelmi lajstromában szerepel az Attila tradíció. Másfelől azonban a hagyomány-kontinuitást a XI-XIII. századig megbízhatóan nem lehet kimutatni, sőt minden ellene szól. A magyarság hun eredetének teóriája a kutatás jelenbeli állása szerint az, hogy a Nyugaton 1280 körül axióma szintjére emelkedő hun-magyar azonosítás alapján Magyarországon az 1280-as években keletkezett teória. Minderre bővebben l. alább P. magister és Kézai kapcsán.

¹⁶ Brémai Ádám a dánokat, svédeket és norvégokat is "szkítáknak" tartotta.

¹⁷ A jellemzés (V.ö. fentebb l. jegyzet) négy ízben nevezi meg a magyarokat *gens*-ként.

¹⁸ Mindazonáltal az információszegénységre jellemző, hogy míg a szkítákról hosszan kiírja a Iustinus-féle kivonatból a "politikai" konstrukciókat (harcok Darius, Cyrus, Nagy Sándor, a rómaiak ellen), egyetlen érdemleges értesülése sincs a magyarok politikai szervezetéről, de az életmódot illetően is csak sematikusam megismétli a Iustinusnál (II, 2) olvasottakat. Érdemleges korabeli értesülései: 1. a magyarok fegyverzete és harcmodora, ahol híreit ötletesen veti össze a személyesen ismert

Maguk a fogalmi körök a kései antik etnográfiaiban kristályosodtak ki, ama fogalmi váz körül, hogy valamely nép a *lingua* és *mores* együttesében fogható fel.¹⁹ Az egész jellemzésben legfőképpen a Nyugat értékrendjével való kontrasztok kiemelése érdemel figyelmet.

Prümi Regino személye és műve pedig azért érdemel megkülönböztetett figyelmet, mert azon túl, hogy méltán tekinthető a korabeli nyugati szemlélet reprezentánsának²⁰, köztudomásúan tőle származik korának egyik legszabatosabb meghatározása egyáltalán a népek fogalmi mibenlétéről. *De Synodalibus causis* című, 906 körül írt művének ajánlólevele szerint *diversae nationes populorum inter se discrepant genere, moribus, lingua, legibus*.²¹ A meghatározást a szerző általános érvényűnek szánta, csak hogy az is nyilvánvaló, hogy kifejezetten a keresztény hit és az *universalis ecclesia* egységén belül hajlott erre a "modernizmusra".²² Hogyan lett volna közös nevezőre hozható az újonnan felbukkant *nefandissima gens* a Nyugat Regino szeme előtt lebegő népeivel?

A tudós apát az európai "nemzet-képződés" hajnalhasadása előtt élt, s mivel intelligenciája magas fokon volt, krónikája pontosan tükrözi ezt az állapotot. Érdeklődését elsősorban az a térség kötötte le — kivált 818 után, mely időpontot saját kora (*nostra tempora*) kezdetének tekintett —, melyet Nagy Károly kovácsolt birodalmi egységgé s krónikájában a periféria és az

bretonok (*Brittones*) fegyvereivel és harcmódorával; 2. részint valós, részint torzult hírek a magyarok táplálkozásáról, ahol is figyelemre méltó, hogy a reális magvú (*carnibus siquidem, ut fama est, crudis vescuntur*) közlése közben konkrétabb a Herodotostól kiemelt jellemzőktől, a "vérivás" (*sanguinem bibunt*) utóbb nagy karriert befutott motívuma pedig torzult hír a magyarok vérszerződési aktusáról; 3. külső megjelenés (fej lekopaszítása), amihez 4. már csak sematikus "erkölcsi" elmarasztalás járul. Érdekes rámutatni, hogy a "nomád életmódot" elmarasztaló sztereotípiá (*vivunt non hominum, sed beluarum more*) hogyan tér majd vissza 1237. évben, amikor a magyar Julianus barát a Volga-Káma vidéken rátalált az ottani magyar népcsoportra: *sicut bestie vivunt, terras non colunt, carnes equinas lupanis et huiusmodi comedunt, lac equinum et sanguinem bibunt*. (SRH II, 540).

¹⁹ Mayer 1925; Walser 1951 cikkeit l. Gent. 34. jz.

²⁰ Löwe 1952, 151-179.

²¹ V.ö. Gent. 122. jz.

²² Regino fogalomvizsgálatának elemzése legutóbb Beumann 1978, 350-352. Regino nemcsak *in Galliarum Geminiarque regnis*, hanem *in orientalium regnis, transmarinis regionibus* ismerte el a sokféle jogközösségét, ilyen értelemben az egyházi szokást is (*in consuetudinibus ecclesiasticis*).

azon kívül élő népek csak alkalmilag, szinte kizárólag konfliktushelyzetek kapcsán kerülnek szóba. Regino a Karoling-örökséget — mondhatni, a "Karoling-Európát" — továbbra is eszmei egységnek tekintette, jóllehet az egység már jó félévszázada a múlté volt, s azt antikizáló modorban előszeretettel *Gallia*, *Italia* és *Germania* triásza formájában fogta fel.²³ A legutóbbi területi fogalom a Karoling-tradíció szerint, ahogy már Einhardus megfogalmazta (c.15), magába foglalta a nyugati szláv törzseket is egészen a Visztuláig, délebbre pedig ugyanebbe az egységbe tartoztak a szlovének és Pannonia szlávjai is.²⁴ Ebben a térségben Regino közel két tucatnyi "népnevet" ismer.

A Rajnától nyugatra az *Austrasii*, *Aquitani*, *Lotharienses* típusú nevek, a megfelelő tartománynevek derivátumai jellemzők már, minthogy ott lezárult a népfogalom VII. századdal kezdődő territorializációja, az eredetileg "törzsi" nevek (például *Burgundiones*) sem takartak már 900 körül egyebet, mint új territoriális képződmények "népét".²⁵ A Rajnától keletre annyiban más világ kezdődött, hogy a majdani német területen szerepet játszó *gentes* a szászoktól (*Saxones*) a bajorokig (*Baioarii*) kivétel nélkül régi germán "nagytörzsek" neveit viselték. Valójában azonban már ezek is sokkal inkább új tartományi képződmények ("*Neustämme*") voltak, mint amennyi kontinuitás fűzte őket a népvándorlás etnikai köteleihez.²⁶ A keleti peregmen a szlovének és a keleti pannonszlávok etnikuma viszont megintcsak elrejtőzött az említett tartománynevek derivátumai mögött (*Carantani*, *Pannonii*). Regino műve jellegzetesen azt a történeti fázist tükrözi, amikor az európai történelembe belépő "gentilis" népképződmények már felbomlottak vagy átalakultak, de a "franciák" vagy a "németek" majdani iden-

²³ Erre az egyházszerkezet és az egyházi terminológia is hatással volt (Beumann 1978, 339). *Europa* koraközépkori koncepciójára Ullmann 1965 l. (Gent. 5. jz.).

²⁴ Egyfelől ad. a. 842 (helyesen 843) *orientalia regna scilicet omnis Germania usque Rhenum*, másfelől ad. a. 876 *Pannoniam Carantum quod corrupte Carantanum dicitur*, sőt ekkor már a csehek és morvák is (MGH SRG Rec. Fr. Kurze, 75, 112).

²⁵ A *Franci (occidentales)* — *Neustria* ill. *Francia* nevű észak-galliai tartomány. Ezzel rokon Regino korában már a *Langobardi* név is, mely már inkább *Langobardia* lakosságát, mint az egykori hódítók etnikumát jelölte, nem is szólva a *populus Italicus*-ok további eleméről, mint a *Romani* vagy *Spolitani*. A kérdésről általában Ewig 1958, v.ö. Gent. 115. jz. és Sestan 1952.

²⁶ Bader 1953 v.ö. Gent. 119. jz.; Beumann 1978, 318.

titásának még halvány körvonalai is alig mutatkoztak.²⁷ A jelen valóságát a *nationalites provinciales* jelentették²⁸ (jóllehet tarkaságuk egyelőre még mindig szerény volt az ezredforduló utáni hűbéri — territoriális tarkasághoz képest), melyekre a szemlélet — maga Regino is — átvitte a "nép" öröklött ismérveit (*origo* vagy *genus, lingua, mores*).

A "Karoling-Európa" határain kívül Regino művében három nép emelkedik ki és kerül közös nevezőre: a normannok (*Normanni*), az arabok (*gens Sarracenorum*) és a magyarok népe (*gens Hungariorum*).²⁹ A kereszténység nyugati, déli és keleti ellenségeit természetesen szerepük hozta közös nevezőre. Magát a magyarok eredetének elbeszélését Regino nem véletlenül a normannok egy Párizs-környéki (886) és egy burgundiai (887) pusztító hadjáratának elbeszélése közé ékelte.

Figyelmet érdemel azonban, hogy Regino felfogásában ide tartozott még — vagy legalább bizonytalan határsávban helyezkedett el — további három nép. Noha maga beszéli el viszonylag részletesen (a 868. évhez kapcsolva) a proto-bulgárok 864. évi megtérését, a *gens Vulgarum (Bulgarorum)* minősítései (*ferocissima ac bellicosa, populus adhuc rudis*) csak árnyalattal enyhébbek, mint aminőket a magyarok kiérdemeltek.³⁰ Igaz, e minősítések még jórészt a pogány közelmúltnak szólnak. Ugyanakkor ama fentebb említett nyugati szláv népcsoportokkal ellentétben, melyeknek "népi" egységét valóban csak a Karoling hódítás és tartományszervezés teremtette meg, a nemrég megkeresztelt egyéb nyugati szláv népek esetében — akik ráadásul egyelőre politikailag is labilisabb hűbéresek voltak, mint például a karantánok —, már következetesen az etnikai megjelölést használja (*Sclavi Behemenses, Marahenses*), miközben kifejezésre juttatja, hogy ez esetben is népekről (*gentes*) van szó, de egyetlen egyszer sem írja le — kivételként az egész keresztény térségben — e népnevek kézenfekvő territoriális meg-

²⁷ Regino művében egyetlen helyen szerepel *Germani* (ad a. 868 *Ludowicus christianissimus rex, qui Germanis imperabat* (MGH SRG. Rec. Fr. Kurze, 95), ez azonban egyelőre aligha jelzett többet, mint egy *orientalia regna scilicet omnis Germanis usque Rhenum* derivátumát.

²⁸ A *nationalites provinciales* fogalmára Lot 1950; Ewig 1964 v.ö. Gent. 112 jz.

²⁹ Leggyakoribb a Nyugatot sújtó normann portyázó hadjáratok jóvoltából, a normannok említése MGH SRG Rec. Fr. Kurze, 93, 105-110, 115, 117, 124, 130, 133. L. még uo. 93, 131-133, 143, 148.

³⁰ MGH SRG Rec. Fr. Kurze, 95. A magyarok minősítése (uo. 131) *gens ... ferocissima et omni belua crudelior*. (Gombos III, 2038).

felelőit.³¹ Ami nyilvánvalóan nem független attól, hogy a csehek és a morvák még félig átmosódtak a barbárok világába. E *gentes* fogalmi egysége — elsődlegesen "személyi kötelékként" (Personenverband) volt felfogható, jóllehet az uralmi szervezet (*ducatus, regnum*) nem volt elvitatható tőlük.

Mindenesetre 900 körül a barbárok világa, ahogy Regino egyedülálló pontossággal meghatározta, egyértelműen "a karantánok, a morvák és a bulgárok végeinél" (*Carantanorum, Marahensium ac Vulgarum fines*) kezdődött.³² E térségbe nyomult be a 895. évben a magyar nép. Nehéz fel nem ismerni, hogy Regino szemléletében ahhoz hasonlóan kerültek össze a szaracénok, a normannok és a magyarok — de bizonyos mértékig még a csehek, a morvák és a bulgárok is —, ahogy a IV-V. századi római írók szemében a germánok népkötelékei. A magyar nép Reginótól kapott jelzői (*ferocissima, nefandissima*) csak a frissen kiéleződött szituáció miatt súlyosabbak, mint amit a rómaiak annak idején a germánokra, a kortárs keresztény írók a békésebb időkben sztereotip módon az új népekre alkalmaztak: *gens barbarica*. A szokás oly mélyen meggyökerezett, hogy a *lingua et moribus barbari* és hasonló minősítések jóval túléltek az ezredfordulót.³³ De a képzethez eleve az is hozzá tartozott, hogy *moribus* belsőleg egységes népekről van szó.

A történeti szituáció a IX-X. század fordulóján valóban emlékeztet a IV-V. századra. Annyiban mindenesetre, hogy akkor is, újabban is egy önmagát egységnek tekintő civilizáció és egymással semmilyen kapcsolatban

³¹ Pl. ad 860: (Német Lajos) *bella gerit adversus Sclavorum gentes, siquidem Marahensium regna ingressus* (MGH SRG Rec. Fr. Kurze, 78). Egyébként *ducatus, regnum, rex Behemensium, Marahensium* uo. 112, 134, 143. "Bohémia" vagy "Morávia" fogalmát Regino nem ismeri, holott a nyugati "népnév" területi megfelelője (*Austrasii — Austrasia, Baioarii — Baioaria* stb.) gyakran szerepel a krónikákban. V.ö. még *Carantani — Carantum, Carantanum* uo. 112, 117, 132. Egyéb nyugati szláv törzsek: *Abotriai, Lusiziani, Vucozui*. E népek *gentes* pl. ad a. 882 (Nagy Károly) *cum Langobardis, Baioaris, Alemannis, Thuringis Saxonibus*, omnibus vonult a normannok ellen, majd *diximus ex diversis regnis et gentibus...* alkotta a hadát. (MGH SRG Rec. Fr. Kurze, 119).

³² MGH SRG Rec. Fr. Kurze, 132, Gombos III, 2039.

³³ V.ö. Gombos, IV, 73-75. Pl. egy 1054. évi zarándoklat kapcsán *Vita Lietberti episcopus Camaracensis: cultu, moribus et lingua barbaram* (MGH SS XXX, 854. Gombos III, 2464). Még Freisingi Ottónál is lényegileg azonos tartalmú *moribus aut lingua agrestis* (MGH SS XX, 368; Gombos III, 1767).

nem álló barbár népek helyezkedtek el a kiéleződő feszültség pólusain. Ha az *Imperium Romanum* egészen más képlet volt is, mint a IX. század folyamán fokozatosan felbomló Karoling *Imperium Christianum*, tény, hogy Európa születése bizonyos aspektusból a barbár inváziók két hulláma jegyében is felfogható.³⁴ A második barbár inváziós hullámban a Nyugat peremére sodródott magyarok a X. század első felében kelet felől kerekítették ki azt a válsághelyzetet, mely a VIII. század folyamán dél felől az arabok támadásaival kezdődött, majd a IX. század második harmadától fogva nyugat felől a normannok invázióival folytatódott. Más kérdés, hogy az első ezredforduló után az eredmény egészen más lett, mint 476 után. A látványra impozánsabb Rómát legyőzték a régi barbárok — hogy aztán századok során maguk is abszorbeálódnak; a látványra nyomorúságosabb, de dinamikát és expanziós energiát rejtő keresztény Nyugat meggyőzte és magához hasonlította az új barbárokat — de etnikai és politikai identitásuk épségben hagyásával. Nem kevésbé számottevő a különbség, ha a kétféle nagyobb civilizációs egység etnikai képletére gondolunk. Hajdan egy birodalmi szervezetű, "szupranacionális" társadalom, a *populus Romanus* állt szemben "gentilis" struktúrákkal,³⁵ az ezredforduló előtti időkben a *populus Christianus* oly módon konfrontálódott az új barbár népekkel, hogy eredeti történeti nyersanyagának mindkét alapeleme, a *Romani* nyelvi-kulturális integrációban is kifejeződő társadalmi-jogi egysége és a "gentilis" népkeretek egyaránt felbomlottak, de a "nemzetképződés" még a kezdet kezdetén tartott. Kérdés azonban, hogy nincs e belső analógia a történeti feszültség másik pólusán a IV-V. századi germán "nagytörzsek" és a IX-X. századi *gentes* közt.

A különbségek közt mindenesetre nem mellékes, hogy a keresztény Nyugat sokkal kevésbé ismerte a maga barbárait, mint annak idején Róma társadalma, melynek évszázadnyi ideje volt a *foederati* minőségben részben már a birodalmi struktúrával is kapcsolatba kerülő germánokat közelebbről megismerni. Az új barbárokkal, mint távolból támadó, merőben idegen, homályos eredetű ellenségekkel konfrontálódott a kereszténység.³⁶ Amihez

³⁴ L. Musset 1965; 1965a v.ö. *Gent.* 6, 7. jz.

³⁵ A "gentilizmus" fogalma — kutatási eredményei *Gent.* 17. 19. jz.

³⁶ A magyarok felbukkanását elsőkézből megörökítő krónikások általában közlik a magyarok teljes "ismeretlenségét", sőt igen jellemző Regino fogalmazása: *gens ... retro ante seculis ideo inaudita, quia nec nominata* (MGH SRG Rec. Fr. Kurze, 131; Gombos III, 2038). Lásd még Hinkmar érsek formulázását (Gombos I, 111; 3. jz.) és Liudprand tudósítását: *Ungariorum gens ... nobis omnibus tunc temporis*

hozzáveendő még a IX-X. századi Nyugatnak a hajdani Rómához képest szűkösebb látóköre, alacsonyabb intellektuális színvonala és zártabb "ideológiai" mentalitása, nem is szólva a babonás borzadálytól, mely körülmények mind megannyi torzító prizmákat jelentettek. Érthető, hogy a keresztények szemében az új barbárok olykor össze is mosódtak. Hroswitha hol avaroknak vélte a portyázó magyarokat, hol viszont egy normann beütés kapcsán (880) a "magyarok" pusztításait panasolta fel. Hugo Flaviacensis hol egy soha nem volt 899. évi közös akcióról tudósít, melynek keretében a normannok, az arabok és a magyarok egyszerre ütöttek volna be három égtáj felől Galliába, hol egy valószínű magyar támadásnál (917) az arabokkal azonosította az ellenséget (*Ungri id est Saraceni*).³⁷ Nem egyebet, mint a zavart és a homályt tükröznek a fentebb vázolt találgatások is a magyarok eredete körül.

A kép csak akkor kezdett feltisztulni, amikor a válsághelyzet már végképp a lezárt múlté lett, s megfelelő történeti távlatból a kor intellektueljei képessé váltak a régi és az új barbárok analógiáinak felismerésére, következőképpen elfogulatlanabb elhelyezésükre Európa születésének fél évezredes folyamatában. Albericus de Trois-Fontaines 1230 körül írt művében már négy "általános támadás" (*generalis impetus*) egymásutánosságában látta ezt a folyamatot. Az első volt a vandálok és a nyugati gótok inváziója, a második a hunoké, a harmadik — mely a megadott időponttól (837) "legalább hatvan évig tartott" — a normannoké, végül a negyedik "legalább ötven éven át" a magyaroké.³⁸ Ebben a történeti képben Európa születése már úgy volt felfogható, hogy a kereszténység úrrá lett a támadásokon. A magyarokat — akárcsak a normannokat — a feszültség két pólusa közt már az ezredforduló előtt megforduló erőviszony arra predesztinálta, hogy majdan nyugati nemzetté váljanak; *barbarica gensként* való életközeli megismerésük azonban a X. század körülményei közt a Nyugat számára elmaradt. Még az egyedül kiemelkedő Regino is úgyszólván csak amolyan

habebatur ignota (MGH SS III, 276; Gombos II, 1496); Remigius d'Auxere 900 körüli levelében *Hungros, qui nunquam antea auditi sunt* (L. 13. jz.; Gombos II, 1236).

³⁷ MGH SS IV, 312; Gombos II, 1200; MGH SS VIII, 357; Gombos II 1201. Hasonló téves identifikációkhoz Borst 1957-63 II, 531, 539, 568, 573, 580.

³⁸ MGH SS XXIII, 731-732; Gombos I, 23.

"pseudo-Tacitus" szerepét játszotta a 900. évben.³⁹ A magyarság Caesarjai és Tacitusai (s egyben Salvianusai és Cassidorusai) abból a másik két magaskultúrából kerültek ki, melyeknek látókörébe a magyarság néppé alakulása zajlott a X. század előtti időkben: Bizánc és az Iszlám világából.

A magát magyarnak nevező népképződmény egysége abban a konzisztenciában, ahogy magát az egység tényét a Nyugat is érzékelte, döntő mértékben a megelőző évszázadokban lezajlott integrációs folyamatok eredménye volt, a szintér pedig — a Fekete-tengertől északra elterülő térség, messze a keresztény Nyugat látóhatárán kívül — Bizánc hatalmi körének szomszédságába esett.⁴⁰ Ez a magyarázata, hogy miután 463 körül megjelentek e térségben azok a nomád népalakulatok, melyeknek kötelékében az előmagyarok is sejthetők, a térség fejleményeit Bizánc is rendszeresen figyelemmel kísérte. Mindazonáltal, bármilyen számottevő is a bizánci híradások köre az V. század után, információik a korai magyar történelemre csak több-kevesebb hipotetikus értékkel vonatkozathatók, mint-hogy a IX. század előtt a magyarság nem volt névadó eleme ama politikai alakulatoknak, melyekbe tartozott, következésképpen népi identitása nem emelkedett ki határozott kontúrokkal a távoli szemlélő számára; ráadásul éppen a legkritikusabb VII-VIII. század a feltűnő folytonossághiány korzaka Bizánc frásbeliségében.⁴¹ A homály csak a IX. század folyamán kezd fokozatosan eloszlani, hogy a már kétségtelenül a magyarokra vonatkozó kelet-római híradások összefüggő csoportja számára ugyanaz a tényező nyissa meg az utat, amely fél évezreddel korábban a germán *foederati* összefüggésében a nyugat-római beszámolókat megnyitotta.

³⁹ Regino krónikáján kívül a legtöbb, amit a nyugati krónikások a magyarok belső viszonyaira, szokásvilágára, főként harcmódorára nézve fenntartottak, néhány töredék és mondaisztikus részlet Liudprand *Antapodosis*ában, a *Causus Sancti Galli* Ekkehard-féle tudósításában (MGH SS II, 104), Theotmár salzburgi érsek 900. évi levelében maradtak fenn. A megközelítően kétszáz évkönyvi és krónikás említés a X. századi portyázó hadjáratokra nézve — részben egymástól való kölcsönzés — főként a portyázó háborúk kronológizálására hasznavehető kellő kritikával (V.ö. 4. jz.).

⁴⁰ Az V-X. század folyamán a Krím félszigeten Cherson szinte megszakítás nélkül, időnként a Bosporos is, (a IX. században úgynevezett "klimata"-vidék), egy hosszú parti sávval-együtt a Pontus keleti partjág, a kelet-római birodalom része volt.

⁴¹ Az Iszlám támadásaival szembeni defenzíva, súlyosbítva a képrombolás harcai által előidézett belső átalakulás válságával, a bizánci birodalom legszegényesebb kora (Moravcsik BT II, 166). A válság meghaladása a IX. század végétől bontakozik ki Bizáncban, ez az "első reneszánsz" még a forrásokat is érinti.

Már a sort megnyitó Arethas 902. évi levele Bölcs Leo császárhoz (886-912) ezt emeli ki, midőn üdvözli a tényt, hogy a császárnak sikerült megnyerni szövetségesül a magyarokat. A célzás a 894. évi görög-magyar szövetségnek szól a bolgárok ellen.⁴² Az összefüggőbb leírások közül Bölcs Leo 904 után írt *Taktika* című munkája⁴³ mellett különös értékkel emelkedik ki Konstantinos Porphyrogenetos császár 948 és 952 közt írt, általában *De Administrando imperio* címen emlegetett nagy műve.⁴⁴ A mű különös értéke témánk szempontjából az, hogy 38. fejezetében magának a magyarságnak a homályos VII-VIII. századra visszanyúló történeti emleketanyagából tartott fenn valamit. A Nikephoros Phokas császár idején (963-969) keletkezett, a magyarok vonatkozásában a 831/832 évekig visszatekintő ún. *Georgius monachus continuatus* krónikával⁴⁵ kerekedik ki az alapvető írott források egyik csoportja.

Ezt egészíti ki az a bizáncival azonos értékű másik forráscsoport, mely az Iszlám kultúra geográfiai horizontjának kereskedelmi érdek által diktált kelet-európai kitágítása jegyében keletkezett. A mohamedán források ún. "Dzsajháni-csoportja" a Pontus északi partvidékén élő magyar népnek a bizánci forrásoknál is egy emberöltővel korábbi állapotrajzát adja. Az arab Ibn Rusta (930 k.) és al-Bakri (XI. sz.), a perzsa Gardizi (1050-1053) és a "Hudúd al-álam" (982/3) című perzsa világlélektudományi kompendium azáltal, hogy fenntartották a közös forrás, a buharai államférfi és tudós, Dzsajháni, 920 körül írt, elveszett művének szövegét, a szóbanforgó térség még korábbi, 870 körüli földrajzi, etnikai és politikai állapotainak egyedülálló leírását hagyták korunkra.⁴⁶

A görög és az arab-perzsa forráscsoportok, a maguk empirikus hitelességével, a részletekre is kiterjedő információikkal és elfogulatlan szemléletükkel — még ha mindezt a fölénytudat foglalja is keretbe a "barbárok"

⁴² Legújabb kiadása: Moravcsik 1984, 13. Ebbe a sorba tartoznak Nikolaos Mysticos levelei (924/925), a *Chronicon de Papis* (928 előtt) és egyéb kisebb említések (uo. 24-27, 71-79). A kérdés irodalma: Moravcsik BT I, 226-227, 240-241, 455-456. A korai bizánci-magyar kapcsolatokra összefoglalóan: Moravcsik 1953.

⁴³ Moravcsik 1984, 14-23; 1952, 161-184; a kérdés irodalma BT I, 400-409.

⁴⁴ DAI V.ö. Moravcsik BT I, 356-390; 1984, 32-34.

⁴⁵ Moravcsik BT I, 269-273; 1957, 275-288; 1961, 59-126; 1984, 52-62.

⁴⁶ A magyarokra vonatkozó források kiadása: MHK 150-196; Ibn Rusta francia fordítása Wiet 1955, 156-167. V.ö. Minorsky 1937; Reinaud 1949. Czeglédy Károly újabb fordítása: Györffy 1975², 86-89.

világával szemben — nagyjából azt a szintet képviselik, ami fél évezreddel korábban a rómaiak attitűdjét jellemezte a germánok világával szembesülve. Ha most már tekintetbe vesszük, hogy a magyarok e Tacitusainak leírásai kiegészülnek a keletibb (főként örmény és szír) és az északibb (szláv) szomszédságból származó frott tudósításokkal és az azokban megőrzött hagyományelemekkel, másrészt kiegészíthetők a modern régészet, nyelvtörténet és történeti néprajz ide vonható eredményeivel, nem különben azokkal a töredékekkel, amelyeket a XI-XIII. századi keresztény Magyarország latin kultúrája tartott fenn az etnikai tradícióból, elmondható, hogy az egész forrásbázis semmivel sem soványabb, mint amilyenek alapján Reinhard Wenskus rekonstruálta a kései ókori germán "gentilizmus" jelenségkörét. A *punctum saliens* természetesen az, hogy a forrásokban egyértelműen tükröződő "népi" egység (Konstantinos Porphyrogenetosnál *εθνος*) valóban etnikus egységet jelentett-e, és a "Mi"-tudat ahhoz hasonló struktúrát ("ein in sich geschlossenes folgerichtiges System gesellschaftlicher und politischer Kategorien")⁴⁷ testesítette-e meg, mint a germánoknál, végül maga az etnikai tudat, ha rekonstruálható, hasonló funkciót töltött-e be a politikai szférában ("normenbildende Kraft für das politische Handeln").⁴⁸

A forrásbázis hasznosításának előfeltétele persze a szakítás bizonyos szemléleti előítéletekkel. Nem új a kétely, hogy a "germán" vagy "szláv" terminusok egyáltalán használhatók-e társadalomtörténeti kategóriák gyanánt,⁴⁹ nem is szólván a Ranke nevéhez kapcsolható szemléletmódról, mely szerint a megszülető Európa mint "Einheit der romanischen und germanischen Völker" fogható fel. Alighanem jogosultabb — melleleg forrásszerűbb is — lenne *terminus technicus* jelleggel prefeudális — "barbár" struktúrákról beszélni.⁵⁰

A IX. század végén a keresztény Európa peremén megjelenő magyar nép olyan több évszázados múltú "vándorlási köteléket" (Wanderband)⁵¹ alkotott, mely élet- és termelőmódjában számottevő agrikultúrával kiegészítette.

⁴⁷ Beumann 1956, 223. v.ö. Gent. 19. jz.

⁴⁸ Wenskus 1961, 81.

⁴⁹ Graus cikkei v.ö. Gent. 2.jz.

⁵⁰ A terminológiai megfelelésekre l. Musset könyveit v. ö. Gent. 6, 7. jz.

⁵¹ Jellemzése a germánoknál Wenskus 1961, 46-54, 73-75 és *passim*.

szülő "félnomád",⁵² belső rétegzettségében viszonylag mélyen tagolt⁵³ társadalmat testesített meg, melyet politikai és hadi tekintetben a Theodor Mayer-féle tipológia nyelvén a "Personenverbandstaat" sajátos nomád változata — ennek is a germán "Heerkönigtum"⁵⁴ típusával párhuzamba állítható hatalomszervezete — foglalt keretbe. E jellegadó vonások minden jel szerint a kazár kaganátus, a VII-IX. századi Kelet-Európa eme legerősebb államalakulatának keretei között⁵⁵ erősödtek meg, majd azáltal kristályosodtak ki, hogy a IX. század első évtizedeiben a magyar nomádállam önállósult. Az említett kategóriák aligha "germán specifikumok", hanem mindama barbár társadalmakat több-kevesebb mértékben közös nevezőre hozó strukturális elemek, melyek éppen azáltal váltak képessé kiállni akár a IV-V. század, akár a IX-X. század konfliktushelyzeteinek súlyos próbáit, hogy e strukturális feltételekkel rendelkeztek.

Hogy ez az együttes a magyarok esetében még az etnikai homogenitás tényezőjével is kiegészült-e, az a további fejtegetések tárgya. Nem célunk a kínálkozó analógiák vagy a nyilvánvaló különbségek taglalása normann vagy szláv vonatkozásban;⁵⁶ a cél egyedül annak vizsgálata, hogy rekonstruálható-e valami a X. század előtti magyarság etnikai tudatából, értve ezen a társadalmi csoporttudatnak azt a formáját, mely immanensen nyelvi-kulturális és a csoport közös eredetének hitében gyökerező történeti-tradicionális összefüggésekben tartja számon a "nép" összetartozását, e kötelékeknek egyszersmind etikailag is normatív értéket tulajdonítva. "Gentilis" kötelékeken a továbbiakban a nép (*gens*) olyan fogalmát értjük, mely a korabeli Nyugat kategóriáiban "ein nach dem Prinzip der *natio* gegliederter *populus*".⁵⁷ Eldöntendő, hogy akár elveszett X. századi forrásának szavait tolmácsolta a humanista Aventinus, akár saját koráról beszélt, van-e érvénye fogalmi meghatározásának a X. századra nézve: *Ungri, qui ip-*

⁵² A probléma összefoglalása Györffy 1975, 221-237. A VII-X. századi szaltovói régészeti kultúra: Bálint 1981, 397-412.

⁵³ Összefoglalóan: Bartha 1963; 1968; Györffy 1983.

⁵⁴ Schlesinger 1956, 105-141. A magyar "nomádállam" problémája Györffy 1958 passim, 33-42, 584-595; 1960, 169-179; Szűcs 1972, 17-40. v.ö. Gent. 14 jz.

⁵⁵ A kazár birodalomról általában Ligeti 1986, 353-360, 366-370. A probléma kereteire Makkai 1970, 3-4.

⁵⁶ Graus 1966.

⁵⁷ Beumann 1956, 220.

*sorum lingua Maegari vocantur, una gens est, non in plures nationes divisa, ut caeteri Germani.*⁵⁸

Mi sem áll távolabb az itt következő elemzéstől, mint a középkori "nemzeti tudat" keresése a Kárpát-medencét megszálló magyarságnál. Nyilvánvaló azonban, hogy *ha* létezett a fenti értelemben vett barbár etnikai tudat, a probléma a tárgyhoz tartozik, még akkor is, ha majd kiderül, hogy az 1000 után rekonstruálható tudatképződés ennek sok tekintetben negációja. *Ha* azonban létezett, nem zárható ki, hogy valamilyen mértékű kontinuitással számolni kell; azzal mindenesetre, hogy az adott esetben a "pre-nacionális" csoporttudat sajátos formájával állunk szembe. A Nyugat nagy nemzeteire általában jellemző az, amit Helmut Beumann a franciákra és a németekre nézve megállapított: "Die Nationen erscheinen als eine Formation der europäischen Geschichte, als das Ergebnis eines Integrationsprozesses, dem die Desintegration des Frankenreiches korrespondiert".⁵⁹ A magyarok esetében azonban nem ilyen típusú folyamatról van szó, s nem csupán azért nem, mert lekéstek a frank birodalomról.

Ha helytállóan bizonyulnak a felvetett összefüggések — *quod est demonstrandum* —, akkor a magyarok esetében valami olyasmiről van szó, *mi n t h a* a történelem egy gót, egy frank vagy egy langobárd nemzetet hozott volna létre. *Ha* így van, maga a jelenség adalék lehet a folyamatoknak ahhoz a sajátos összevontságához, amely egyebekben is jellemzi — a nyugati fejlődés mélyebben tagolt fejlődésritmusával ellentétben — nemcsak a magyar, hanem tágabban az egész kelet-közép-európai történelmet. De talán nem tanulságok nélküli ez az eltérő modell még tágabb európai összefüggésben sem. Annál tanulságosabb, minél több rokon vonást mutat majd fel az 1200 és 1300 közt kiformálódó magyar "nemzeti tudat" — az eltérő kiindulópontok ellenére is — azzal a tartalommal, amit így lehet nevezni a Nyugat. Következésképpen, talán nem tanulságok nélküli a modell és a fejlődésritmus fogalmi szempontból sem, nevezetesen: milyen minőségű jelenségcsoport nevezhető több-kevesebb biztonsággal "nemzeti tudatnak" a középkorban. Már Marc Bloch felismerte, hogy a perifériák olykor hozzásegítenek a magterületek jelenségeinek fogalmi disztinkciójához.

*

⁵⁸ Gombos I, 341. Aventinus korai magyar forrására: Györffy 1948, 33.

⁵⁹ Beumann 1978, 317.

A Dzsajháni szövegét fenntartó arab-perzsa forráscsoport szerint 870 körül annak az egész népalakulatnak a neve, mely akkoriban a Fekete-tengertől északra, a Don és az Al-Duna közt élt, *madžer* vagy *modžer* volt.⁶⁰ Ez a magyar népnév legkorábbi kétségtelen hitelű említése, minthogy az 527/528. évi, a Bosporos közelében felbukkanó *Muageris* "hun király" nevének összefüggése a magyar népnévvel homályos, sőt egyáltalán az összefüggés megléte is vitatott, még ha kategórikusan nem is zárható ki.⁶¹ A név első magánhangzója az ómagyar nyelvben még a zártabb *o* hanghoz állhatott közel, a szóközi *dž* viszont, mely némely archaikus nyelvjárásokban a legújabb korig mutatkozik, már a X. században *gy* (= *dj*) hangra változott, az eredeti végződés pedig még az ómagyarban hozzá illeszkedett az első magánhangzóhoz (*mogyor* ~ *magyar*).⁶² A név Konstantinos Porphyrogenetos által 950 körül lejegyzett magashangú *megyer(i)* (*Μεγέρη*) alakpárjával, az egyik törzs nevével szemben, a mélyhangú alakváltozat volt a magyarok etnikai önmegnevezése. Egy X. századi bizánci forrásból merítő orosz egyházi *Povest'* említi a korai bizánci térítő missziók össze-

⁶⁰ Az arab *al-majğariya* formából rekonstruálható, ahol is az *-iya* arab képző, a spiráns *γ* mássalhangzó pedig szintén arab-perzsa sajátosság (Czeglédy 1956, 273). Nem egyértelműen meggyőző Czeglédy fejtegetéseiben az első magánhangzó *a* formába való rekonstruálása, ennek azonban témánk szempontjából nincs jelentősége. Gardizi szövege tartotta fenn azt a földrajzi meghatározást, amely szerint a magyarok határfolyója keleten az *Atil* (Don), nyugaton *Duba* (Duna). A X. századi magyar hagyományban a terület neve *Atelküzü*, illetve *Etelküzü*, azaz "folyóköz" volt (Gyóni 1943, 21-23; Moravcsik BT II, 178; Czeglédy 1945, 42-44).

⁶¹ Ionnes Malalas világkrónikájában Moravcsik 1927, 258-271, BT II, 192-193. Czeglédy inkább szkeptikus és elutasító az összefüggést illetően (1956, 268-269, 272-273).

⁶² P. magisternél 1200 körül *Hungari ... in sua lingua propria Mogerii vocantur* (SRH I, 33), de az általánosabb forma az oklevelekben (helynévi és személynévi alakokban) 1121: *Mogioroi* (Szentpétery 1927, 362), 1230: *Mogior* (RA 4607, 1239, 1240, 1256, 1268, 1279, 1284 stb.: *Mogor* vagy *Mogorey*, *Mogori* (HO VII, 25, ÁUÓ II; 102; XI, 42, HO III, 14, 28, 31), ahol a szóvégi *-i* helynévképző. De ez még az 1300 körüli évtizedekben, sőt elvétve később is, előfordul a *Moger*, *Mager* alak; az idevágó okleveleket összegyűjtötte Hóman 1917, 242-243. A *j > gy* változás mutatkozik már 900 körül a név magashangú, törzsnévi párjában (*Μεγέρη*) (Babos 1957, 438-442; Ligeti 1986, 400. Az *e > o > a* változásra Melich 1925-1929, 276-277).

függésében a szlávok által *Ugri* (ΟΥΓΡΙ) néven nevezett pannoniaiak (ΠΕΟΗΙ), "akik magukat *Magerē* (ΜΑΓΕΡῚ)-nek mondják".⁶³

A név nyelvtörténetileg rekonstruálható igen ősi előtagja (**mañt's'*) a finnugor nyelvi egységből az i.e. III. évezred vége után kiszakadt ugor népcsoport közös neve volt. Ez máig fennmaradt a vogulok saját népvében (*mañsi*), de az osztjakok (saját nevükön *chanti*) két exogám fratriája egyikének nevében is (*mōs*). A szó eredeti jelentése ("ember") szerint a név a névképződés jellegzetes "etnocentrikus" típusába tartozik.⁶⁴ Ugyanebben a szemléletben fogant a név bővülése a szintén "férfi, ember" jelentésű finnugor **er* utótaggal, miután a név jelentése — az eredeti névnek az ősmagyar formára való átváltásával (*ñs* > *dž*) párhuzamosan — már elhomályosult. Az új név tehát mai fogalmak szerint valami olyasmit jelentett, mint "ugor ember"; kialakulása az előmagyarságnak az ugor közösségből az i.e. I. évezred folyamán bekövetkezett kiválását, más szóval önálló etnikai létének kezdetét tükrözte.⁶⁵ Mindazonáltal arról, hogy az "előmagyarság" nyelvtörténeti kategóriája mögött etnopszociológiai értelemben milyen csoport húzódott meg, semmi megbízható nem mondható el. Homályos a történeti kapcsolat még a 870 körül jelentkező népnév és a *megyer* törzsnév közt is, azon túl, hogy valamilyen kapcsolat nyilvánvalóan volt, hiszen ugyanazon név valószínűleg igen ősi nyelvjárási változatairól van szó.⁶⁶

Közelebbit mond az etnopszociológiai struktúrára nézve a népnév bővített *Hétmagyar* formája, melyet a középkori magyar hagyomány tartott fenn.⁶⁷

⁶³ Thallóczy 1896, 200; SzÖM I:2, 207.

⁶⁴ Zsirai 1951, 64-74 (a kérdés korábbi irodalmával). L. még Czeglédy 1956, 248-275; Lotz 1963, 385-389. Az eredeti **mañs'* alakot újabban össze szokás vetni az óiráni *mānus* 'ember' szóval (Korenchy 1972, 13; Harmatta 1977, 171) V.ö. 'ember' jelentésű *komi, mari, nenec* (Németh 1930, 148).

⁶⁵ A korábban feltételezett szintén 'férfi, ember' jelentésű török *är(i)* helyett (Németh 1930, 247-249) újabban a finnugor magyarázat terjedt el (TESz I, 255-6, II, 816-7). A magyar etnogenezis III-I. évezred korszakainak összefoglalása a témára vonatkozó legfontosabb régészeti irodalommal Fodor 1982, 117-182, 333-348.

⁶⁶ Az uráli nyelvekben gyakoriak az effajta szó párok, mint *ez ~ az, kever ~ kavár* stb. Ide vonható a vogul *mañsi* népnév prevogul **meñs* párja is (Lotz 1963, 386, 388).

⁶⁷ P. magisternél *Hetumoger* (SRH I, 33, 37, 39, 41 stb.), a XIV. századi krónika-szerkesztésben *het Mogor, Hetmogor* (SRH I, 294). E név részben már a XI. századi Gestában hét törzsfő, vagy "hétvezér" (*septem duces*) formában perszoni-

E népnévtípus párhuzamai jól ismertek a török törzsszövetségeknél, elsősorban a VIII. századi orkhoni feliratokból. Az *Üč-oguz* ("Három-oguz"), valamint *Altı-*, *Sekiz-*, *Tokuz-oguz* ("Hat-", "Nyolc-", "Kilenc-oguz"), a *Tokuz-* és *On-ujgur* ("Kilenc-", "Tíz-ujgur") nevekben, a nyugati türkök *On-ok* ("Tíz-nyíl" azaz törzs) nevében és számos hasonló önmegnevezésben a szám a törzsek számát, a számok változása azonos népkötelék esetében a nomád hatalomalakulásoknál nem ritka törzsi újjászervezések mozzanatát, a népalakulat újabb formáit jelöli.⁶⁸ Ide tartozik az alább tárgyalandó *On-ogur* ("Tíz-ogur") név is, mely törzsszövetségnek egy időben minden jel szerint az előmagyarok is részesei voltak. A magyarok esetében egy ilyen "törökös"⁶⁹ népszervezés mozzanatát már Konstantinos császár elbeszélése tartotta fenn (c. 39). Eszerint beháború robbanván ki a kazár birodalomban, három levert lázadó törzs a magyarokhoz pártolt át, akik "holmi kabaroknak (*κάρβαροι*, ejtsd *kavari*) nevezték el őket", és egy törzsbe szervezve, saját népükhöz kapcsolták a "lázadókat". Ezt jelenti ugyanis a török szó. A fejlemény talán még a 830-as évek előttre, de legkésőbb 860 körüli időre datálható.⁷⁰ A lázadókkal együtt a magyar nép nyolc törzsű alakulattá vált, a jelenről szólva így beszél arról a császár is ("a türköknek ez a nyolc törzse..." c.40). A kabarok csatlakozása előtt azonban hét törzsű alakulat volt a magyarság, a régmúlta visszatekintve így számol be történetükről egy megelőző fejezet ("régen ... hét törzsből állottak ..." c.38). Ennek a 830/860 előtti törzsi rendszernek elhomályosult emléke a hagyomány által

kálódott, ahogy in *Gestis Ungarorum* az 1237. évi Riccardus-féle jelentésből is látható (SRH II, 535), részben az augsburgi csatából menekülők mondai motívumává csapott át. A kétféle torzulás olvad össze Albericus világkrónikájában *Septem Ungari* motívumában (MGH SS XXIII, 767; V.ö. Györffy 1948, 97-98). De P. magister művében, noha a nevet általában *septem principales persone* együtt hozza fel, egy helyütt világos, hogy nem homályosult el teljesen a népnévi használat. A 35. és 36. fejezetben bizonyos kémekül (*speculatores*) kiküldött fegyveres csoportról van szó, mely heves nyílzáporral támadt az ellenségre, *hoc cum vidissent Sclavi et Boemi ... quod isti qui dicuntur Hetumoger, talibus uterentur armis, timuerunt valde ...* (SRH I, 78). A népnevek perszifikációja általában a kései hagyományalakulást adatozza.

⁶⁸ Németh 1930, 39-40; Györffy 1948, 98.

⁶⁹ A magyarság etnikailag nem volt török nép, de minden jel szerint sok török elemet asszimilált a IX. század előtt, de politikai szervezete minden tekintetben török jellegű volt ebben az időszakban.

⁷⁰ DAI 174-175, Moravcsik 1984, 46.

fenntartott *Hétmagyar* név.

A mesterségesen egy törzsbe szervezett "lázadók" — bizonyára inkább három törzs töredékei, mint teljes törzsek — etnikailag olyan vegyes képletet testesítettek meg, mint maga a kazár birodalom népessége. Különböző török törzstöredékeken kívül jelentékeny számú iráni etnikum, vallásilag mohamedán káliz (khorezmi) és alán (oszlár) csoportok alkották a kabarok népét; utódaik a XIII. századig kimutathatók a keresztény Magyarországon.⁷¹ Mint általában a nomádállamok szervezési elvei szerint az újonnan csatlakozott népcsoportok esetén szokás volt, az idegeneknek a katonai segédnép szerepe jutott. Hadjáratokban ők alkották az előcsapatot ("*háborúban elől jártak*" c.39), ezért számítottak "*első*" törzsnek (c.40). Így érthető, hogy a külső szemlélő, például a 881. évi Bécs környéki beütésnél, úgy látta, mintha a magyaroktól független "nép" (*Cowari*) harcolt volna.⁷² Valószínű, hogy ama 20.000 főnyi lovas sereg zömét, melynek élén 870 körül az arab-perzsa tudósítás szerint a magyarok hadi fejedelme (*džlh = gyula*) "vonult ki", a kabarok alkották. Maga a Kárpát-medence meghódítása (895) is két hadműveleti ütemben zajlott le. A *gyula* méltóságát viselő Árpád — a majdani keresztény dinasztia őse — a kabar seregek élén északkeleten, a vereckei hágón vonult át a Kárpátokon, miközben a magyar törzsek népe Erdélyen át nyomult a Kárpát-medence belseje felé. Konstantinos császár, noha világosan leírta az említett szervezeti egyesítést, a kabaroknak mint külön "népnek" (*έθνος*) szentelt egy fejezetet. E népi elkülönülés emlékét tartotta fenn a P. magister által 1200 körül feljegyzett hagyománytöredék az Erdéllyel határos vidéken letelepített kazár népességről (*gentes qui dicuntur Cozar*). Ez természetes, hiszen Kálmán király törvénye a magyarországi mohamedánokat — akikben jórészt az iráni etnikumú kabarok utódait kell látnunk — még 1100 körül is mint külön népet (*de gente sua*) állította szembe a saját néppel (*gens nostra*).⁷³

A *magyar* nevű népalakulat törzrendszerén és hadszervezetén belül tehát a IX-X. században világosan kirajzolódik egy szervezőelv, mely

⁷¹ A "kabarok" etnikumára összefoglalóan Györffy 1958, 60-87; Göckenjan 1972. A kérdést áttekinti Györffy 1983, 20-28. A *Tárkány* helynévben egy bolgár-török törzstöredék sejtethető, ezt régészeti érvekkel valószínűsítette Fodor 1982, 244-245.

⁷² *Annales Juvavenses maximi ad a. 881: Primum bellum cum Vngaris ad Weniam. Secundum bellum cum Cowaris ad Culmite* (MGH SS XXX/2. 742.)

⁷³ A hadszervezeti beosztásra és a honfoglalás földrajzára is kitérő Györffy 1948, 81-96; 1977, 129-130, 135, 143. P. magister: SRH I, 49. Kálmán I. decr. c. 47, 48. Závodszyky 1904, 189-190.

egyben etnikai választóvonalat jelentett. Hogy valóban erről volt szó, azt kétségtelenné teszi az a mód, ahogy Konstantinos szövegében a legfontosabb ismérv, a nyelv kerül szóba. A kabarok, olvasható a szövegben, "a kazárok nyelvére is megtanították ezeket a türköket [magyarokat], és mostanáig használják ezt a nyelvet, de tudják a türökök másik nyelvét [a magyar nyelvet] is" (c.39).⁷⁴ Amiből az az alább még érintendő tény világlik ki, hogy a magyaroknál még a X. század közepén is számolni kell valamilyen mértékű kétnyelvűséggel; másrészt azonban a magyar társadalom bizonyos rétegeiben mutatkozó török nyelvismeretnek újabb történeti fejleményként való sajátos magyarázata (a kabaroktól "megtanult" nyelv) félreérthetetlenül mutatja, hogy a normatív nyelvi állapot az volt, hogy a hét törzs népe magyarul beszélt. A megfogalmazáson azért van hangsúly, mert a császár e helyütt is nyilvánvalóan magyar informátorainak szavait adta vissza.⁷⁵ A valóságban a "kazárok nyelve" éppen nem valami közelmúltban elsajátított idióma volt, hanem sok évszázados intenzív török nyelvi és etnikai infiltráció maradványa,⁷⁶ aminek emléke azonban már annyira elhomályosult, hogy az itt-ott — minden jel szerint "rétegnyelvként" — még élő török dialektusok a kabarokkal való alig évszázados szimbiózisból voltak magyarázhatók.

A *Hérmagyar* nép egysége tehát a Konstantinos által közvetített szemlélet szerint a X. század közepén azok számára, akik ezt az egységet "Mi"-csoportnak tekintették, nyelvi identitásként volt felfogható, ha ez nem is volt kizárólagos. Ezt támasztja alá a nyelvtörténet is, hiszen az 1000 után jelentkező ómagyar nyelvi szórványokban, majd a XIII-XIV. századtól gyarapodó nyelvemlékekben nyoma sincs olyan számottevőbb nyelvjárási

⁷⁴ DAI 174-175, Moravcsik 1984, 46. A magyarok Bizáncban használt *τοῦρκοι* nevére és a magyar uralkodórétég kétnyelvűségére alább visszatérünk.

⁷⁵ DAI 178-179, Moravcsik 1984, 49. Konstantinos Porphyrogennetos két informátora a 38-40. fejezetben elmondott magyar eredetre nézve Árpád fejedelem dédunokája, *Termacsu* (Tormás) és a *karcha* méltóságot viselő Bulcsu voltak, akikről az egész elbeszélés végén jegyzi meg a császár, hogy "a minap" (948) érkeztek meg Bizáncba. A mű különös forrásértékét az adja meg, hogy az idegen népekről szóló leírások egy része szóbeli információk lejegyzésein alapul, s ezeket Konstantinos híven leírta anélkül, hogy változtatott volna rajtuk, vagy akár ellentmondásaikat kiküszöbölte volna (Moravcsik BT I, 381).

⁷⁶ Valójában nem egy, hanem több török nyelvjárással lehet számolni a kazár birodalomban, melyek között kiemelkedett a "bolgár-török". Ennek szókinccse már régebben beépült a magyarba. Összefoglalása legutóbb Ligeti 1986, 475-487.

különbségeknek, melyek az egykori törzsi tagoltsághoz lennének köthetők.⁷⁷

A régészet ide vonható eredményei szintén meglepő etnikai homogenitásról vallanak. Amennyire rétegzett szociális tekintetben a Kárpát-medencét megszálló magyarság temetkezési rítusa és leletanyaga, annyira egységes szokásrendszerről és formanyelvről tanúskodik. Az ún. "köznépi" temetők szegényes ékszeranyagának mintegy harminc tárgytypusa alapján véve nem egyéb, mint az előkelők magányos sírjaiban vagy a nagycsaládi temetőkben feltárt gazdag leletek végtelenül leegyszerűsített változatai. De horizontális metszetben is feltűnően homogén ez a régészeti hagyaték, még ha helyenként mutatkoznak is jellegzetességek, melyek mögött talán törzsi sajátosságok sejthetők, ezeket világosan körvonalazni és törzsekhez kötni mindmáig nem sikerült. Ahogy a dél-oroszországi egykori stepperégió fémművességének a magyarokhoz köthető (mert 900 után az ottani leletanyagból eltűnő) stflusjegyei, melyekben iráni-szaszanida, türk-kazár, sőt bizonyos bizánci motívumok is sajátosan egyedi és összetéveszthetetlenül "etnikus" ötvözetté olvadnak össze, legkésőbb a IX. század első harmadában kialakultak, éppúgy általában a Kárpát-medence X. századi magyar leletanyaga, ide értve a "köznépi" tömegtemetőket is, a legszorosabb rokonságot mutatja a Don és a Donyec vidékén a VIII-IX. században virágzó ún. szaltovói régészeti kultúra anyagával.⁷⁸ Közismert lévén a temetkezési rítus jelentősége az etnikai tradícióvilág kifejezésében, nem különben bizonyos presztízst kifejező tárgyak (fegyverek, lószerszám, ékszerek, különösképpen a magyarokra egyedileg jellemző tarsolylemezek) és a viselet (a leletekben kivált az öv) demonstratív etnikai csoportjelző szerepe, a nyelvi tényező mellett a régészeti hagyaték nem lebecsülendő súlyú mint a "szokások" összefüggő egységét (*lingua et mores*) tükröző motívumegyüttes.

Ami mind a nyelvtörténet, mind a régészet vallomásában feltűnő, az a törzsi tagoltságra mutató jegyek elmosódóan bizonytalan jellege. Ezzel áll összhangban a törzsi hagyományok teljes hiánya az ezredforduló után. A középkori krónikairódalom mit sem tud — a honfoglaló *septem duces* kiürült motívumán kívül — az egykori törzsekről, még a törzsnevek közül sem

⁷⁷ Nyelvtörténeti adatok alapján feltételezhető, hogy a nyelvjárások nem törzsi alapon alakultak ki: Bárcki 1947.

⁷⁸ Szőke 1962. v.ö. Gent. 236 jz. A fémművesség kérdése: Fettich 1933, 250-276, 369-399; 1937; László 1954, 465-479; 1974. A temetkezési rítushoz Fodor 1973, 159-176; Dienes 1963, 108-112; 1976.

ismer egyetlen egyet sem. A magyar törzsek neveit egyrészt Konstantinos Porphyrogennetos pontos egykorú lejegyzéséből,⁷⁹ másrészt az ország területén elszórtan található közel háromszáz középkori falu oklevelekből előbányászható településtörténeti lenyomatából⁸⁰ ismerjük csak. De ez utóbbiak sem a "törzsi szállásterületek" emlékét őrzik,⁸¹ hanem a törzsrendszernek valószínűleg már a X. század második felében elkezdődött bomlását tükrözik.⁸² A törzsek korai felbomlására mutatnak olyan negatívumok, hogy törzsnévből képződött személynév vagy középkori "nemzetiség" (*genus*) név csak mutatóban maradt fenn néhány, az epikai anyagban még mutatóban sincs nyoma egyetlen törzsnévből perszifikált *heros eponymos*nak sem, holott a krónikákban fenntartott régi magyar mondanagyra jellemzőek a népvnevekből alakult mondai hősök.⁸³

A törzsi tradíció megszakadását csak részben magyarázza, hogy a besenyő támadások (893, 895) valószínűleg már Dél-Oroszországban fellazították a magyar törzsrendszert, amit Konstantinos császár ama kitétele is igazolni látszik, hogy a törzsek a X. század közepén "*nem engedelmeskedtek saját főnökeiknek*", csak háborúban alkottak akcióegységet (c.40). Azok mélyebben rejlik. A törökös szervezetű nomádoknál a törzs általában nem "organikus" vagy "etnikus" képződmény, hanem mesterséges politikai-hadi szervezés eredménye. Ezt a magyaroknál közvetlenül is mutatja az

⁷⁹ Mai ejtéssel *Nyék, Megyer, Kürtgyarmat, Tarján, Jenő, Kér, Keszi*. (DAI 174-175, Moravcsik 1984, 46-47. V.ö. Gyóni 1943, 40-41, 66-68, 70-72, 90-91, 96, 129).

⁸⁰ Kniezsa 1938, 367-472. Legújabb összeállítása: Kristó - Makk - Szegfű 1973, 32-38.

⁸¹ Ugyancsak a 900 körüli időkben bizonyára voltak ilyenek, ahogy Bölcs Leo *Taktikája* írja le, hogy a magyarok békeidőben "nemzetségek" (*γέννη*) és törzsek (*φυλάξ*) szerint szétszéledve nomadizálnak (Moravcsik 1984, 19). A híradás értékét némileg gyengíti, hogy a mondat szószerinti idézet a Maurikios-féle *Taktikából*, de Bölcs Leo önálló szövegében is van szó a magyar törzsekről.

⁸² A helynévi anyagra az a jellemző, hogy a törzsnevekből képzett falunevek jellegzetes "bokrokban" mutatkoznak (nem ritkán négy, öt, sőt hat név az ismert hétből, éspedig korábbi, sejtethetően katonai települések szomszédságában) általában egy-egy XI. század körüli birtokközpont körül. Valószínű, hogy a jelenség mögött a törzsek fegyveres kíséretelemének mesterséges szétszórása, a fejedelmi központok köré való mesterséges letelepítése húzódik meg, mely kezdetét vehette már a X. század utolsó évtizedeiben a fejedelmi hatalom megerősödése következményeként (Györffy 1960a, 27-34).

⁸³ Németh 1930, 224-227; Györffy 1948, 97-124.

egyik törzs, *Kürtgyarmat* neve, mely két törzs, a később helynevekben csak külön-külön mutatkozó *Kürt* és *Gyarmat* mesterséges összevonásából keletkezett, és pedig igen régi időben, mert az utóbbinak egy töredéke (*Jurmati*) kimutatható a Volga-Káma vidéki *Magna Hungariában*.⁸⁴ A *Hétmagyar* nép keletkezését — valamikor a IX. század előtti korszakban — annak analógiájára kell elképzelnünk, ahogy a nyugati türkök hatalmának első megrendülése (603) után sor került a nép már írott forrásokból ismert újra "elrendezésére" 635 körül. A nyugati türköket tíz törzsre osztották, minden törzsfő egy nyilat kapott hatalma jelképéül; ettől fogva nevezték a népet *On-ok bodunnak*, "Tíz nyíl népének". Az sem mellékes, hogy az utóbb (651) ismert törzsfők nevének többsége nem türk, hanem ismeretlen, részben sejtetően iráni nyelvből származik.⁸⁵ Ami már eleve figyelmeztet, hogy abból a tényből, hogy a hét magyar törzs nevei közül öt török eredetű, nem lehet messzemenő etnikai konzekvenciákat levonni, mert a törzsek uralmi szervezetét biztosító katonai kíséretelem (török *buyruq*, ómagyar *jobbágyréteg*) és a törzsek "népe" e struktúrában nem feltétlenül azonos.

A X. századi adatok és körülmények máris több irányból mutatnak arra, hogy az önmagát magyarnak nevező népet a törzsi tagoltságon átnyúló etnikai kötelékek fűzték egybe, maga a *Hétmagyar* név pedig ennek az egységnek a kialakulását eleve a IX. századnál korábbra datálja; ha a *ma-dzer* > *magyer* név egyszerűen a politikai köteléket jelölte volna, a hagyomány alihanem egy "Nyolcmagyar"-féle népnevet őrizhetett volna meg. De a nyelvtörténeten és a régészeten túl az etnikus egységre utal vissza a keresztény középkorból a fogalomtörténet vallomása is. A maga helyén látni fogjuk, hogy 1100 körül váratlanul a *genus Hungarorum* olyan krisztálytisztán etnikai fogalma — [*homines*] *Hungaricae linguae et nationis* szinonimája — bukkan elő, ráadásul törvénytövegekben, mely homlokegyenest ellentétben áll a XI-XII. századi Magyarország keresztény latin irodalmának a "nép" (*gens, populus*) mibenlétéről alkotott, alapvetően "anacionális" felfogásával, egyáltalán etnikai kategóriákat sem ismerő alapállásával.⁸⁶ Kizárt, hogy az "etnikai" szemléletmód egy olyan társadalmi, politikai és ideológiai közegben keletkezett volna, mely magát a jelenséget ignorálta; kézenfekvő módon egy olyan struktúra lappangó marad-

⁸⁴ Németh 1930, 250; Ligeti 1986, 375-379, 390-400.

⁸⁵ Ligeti 1986, 329.

⁸⁶ Kálmán dekr. 1100 k. Závodszy 1904, 193; v.ö. Gent. 195-203 jz.

ványa, melyben a közös nyelven közvetített tradíció és a közös eredet hite valamiképpen szervesen illeszkedett bele a társadalmi és politikai organizmusba. Kézenfekvő, hogy valamiképpen összefügg azzal az orális tradícióval, melynek maradványai alkalomszerűen és töredékesen jutottak be az ezredforduló után kibontakozó írásbeliségbe.

Végül, de nem utolsósorban, nem téveszthető szem elől egy igen lényeges történeti körülmény, ha a Kárpát-medencét megszálló magyar nép etnikai konzisztenciájára gondolunk. A történeti kutatás és a régészet eredményei egybehangzóan arról vallanak, hogy a magyarság a X-XI. század folyamán, legkésőbb a XII. századra asszimilálta a Kárpát-medence belsőjében itt talált — zömében szláv — népességét, nemcsak az egykori Pannóniában és az Alföldön, hanem a folyóvölgyekben felhatolva egészen a bükk- és fenyőövezetig. Az újabb régészeti kutatások a magyar és szláv lakosság műveltségi és ízlésbeli (következésképpen etnikai) összeolvadását már a XI. századra igen előrehaladottnak mutatják.⁸⁷ Ezáltal az egykori Pannónia és Moesia térségében egyedülálló variáns állt elő. A magyarság volt az egyedüli a IV. századtól közel egy évezreden át Nyugat felé áramló steppei népek közül, mely nem disszimilálódott, hanem asszimilált, egyzersmind pedig politikai és etnikai identitásának fenntartásával részesévé vált az európai történelemnek. Nemcsak a hunok tűntek el a történelem süllyesztőjében, hanem a magyarok közvetlen elődei, az avarok is. A magyarok bizonyos értelemben még közelebbi analógiái — mert a Pontus vidékről mellőlük kivonult, majd az Al-Duna vidékén megtelepedő (680) — a bolgár törökök (proto-bulgárok) voltak, akiknek a sorsa az lett, hogy három évszázadon belül beolvadtak a meghódított szláv népességbe. Az avarok sejtendő maradványai viszont éppúgy, mint a steppei áramlás utolsó, XI-XIII. századi töredékei — a besenyők, az úzok és a kunok — már a keresztény magyar királyság keretei között olvadtak be a magyarságba. A történeti rejtvény megfejtését a magyar kutatás már régen abban a strukturális különbségben keresi, mely a magyar társadalmat megkülönböztette mind az avarok, mind a bolgár-törökök népétől, melyek nomád katonai uralkodóréteggént telepedtek rá földművelő társadalmakra. A nagy létszámú X. századi falu népességeket magába foglaló köznépi sírmezők feltárásai az utóbbi évtizedekben⁸⁸ igazolták azt a korábbi felismerést,⁸⁹ hogy a hon-

⁸⁷ v.ö. Gent. 238 jz. A településtörténeti kérdések összefoglalása Kniezsa 1938.

⁸⁸ Török 1962; Dienes 1956, 245-277; Točik 1968; Kralovánszky - Éry 1963, 69-89; Kralovánszky 1967, 7-18; Mesterházy 1980.

⁸⁹ Kniezsa 1938.

foglaló "magyar nép" nem azonos azokkal, akiknek földi maradványait a gazdag sírmellékletű magányos sírok és az ezüstveretes ruhamaradványokat, díszes szablyát és lószerszámot rejtő katonai kiséretelek kiscsaládi sírjai tartották fenn, de még csak nem is korlátozódott a "nagy családi" temetőtípusban megfogható szabad középrétegre; ez a nép igen számottevő tömegű szolgareteggel együtt alkotott egységet. Mindez a magyarság Dél-Oroszországból magával hozott "félnomád" termelőmódjával és társadalmi-politikai struktúrájának már említett egyéb elemeivel⁹⁰ együtt nyilvánvalóvá teszi, hogy ez a társadalom nem egyszerűen a meghódítottak "fölé", hanem bizonyos értelemben — rétegszerűen — "közéjük" tagolódott. De önmagában még ez a körülmény sem lenne kielégítő magyarázata az asszimilációnak az avarokkal és a protobolgárokkal ellentétes irányára, ha az említett strukturális előfeltételek nem párosultak volna a viszonylagos etnikai homogenitás tényezőjével. Itt rejlik a problémakör szociális dimenziója.

*

Az etnikai tudat vizsgálatához azonban szembe kell néznünk a problémakör történeti dimenziójával is. Mellőzhető itt a magyar etnogenezis régmúltja, mert a több mint évezredes folyamat etnoszociológiai aspektusa a történeti idők előtt homályban van, rekonstruálása pedig reménytelen.⁹¹ De a "történeti idők" fogalmában is rejlik egyfajta bizonytalanság. A probléma abban áll, hogy bár a magyar népnév, mint láttuk, kétségtelen bizonyossággal csak a IX. század vége óta ismeretes, a magyar nép elődei akkoriban már, miután elhagyták azt a területet, amely a Káma és a Volga találkozásától délkeletre terült el és egy "népvándorlási" hullámmal a Fekete-tenger észak-keleti partvidékére sodródtak, évszázadok óta vándorlási köteléket alkottak, de oly módon, hogy a politikai szervezeteknek, melyekbe tartoztak, nem voltak domináns és főként nem névadó elemei. E téren a *terminus post quem* az V. század második fele. Mindehhez járul a már említett VII-VIII. századi folytonosságihiány Bizánc forrásadottságaiban, továbbá az, hogy az a másik magaskultúra, melynek érdekkörébe esett maga a térség, az Iszlám világa, csak a IX. században fedezte fel Kelet-

⁹⁰ V.ö. 53-57. jegyzetek.

⁹¹ A kérdéskör újabb irodalmából Hajdú 1975; Fodor 1976, 149-170; Fodor 1977, 145-182 (bibliográfiával); jó összefoglalás Fodor 1982, 115-182. Az előmagyar etnogenezis újabb eredményeinek összefoglalása (az ide vágó szovjet eredmények ismertetésével) Veres 1977, 283-308.

Európát. A kutatás régi és jogos hipotézise, hogy a magyarság elődei századokon át más "népnevek" alatt lappanganak, de a megbízható azonosításhoz hiányoznak a támpontok. Emellett a magaskultúrák természetéhez tartozik, hogy a népeket ritkán nevezik saját etnikai nevükön; majd minél inkább megismerik őket, annál inkább előszeretettel bizonyos történetileg kialakult, "tudós" elnevezésekkel emlegetik őket.

Jellemző példát nyújt erre a X. század hatvanas éveiben keletkezett ún. *Georgius monachus continuatus* című bizánci krónika (valószínűleg Symeon Logothetes műve), mely több helyütt már minden kétséget kizárva a magyarokról, részben más forrásokból is ismert háborúikról (836/838, 894/896) számol be, de ugyanazt a népet előbb *Ungri* (*Οὔγγροι*), majd kétszer *Unni* azaz "hun" (*Οὐννοι*), kétszer pedig *Turki* (*Τοῦρκοι*) néven nevezi meg.⁹² Éppen nem kizárt tehát, hogy például a bizánci forrásokban az Azovi-tengertől keletre a VI. században gyakran emlegetett "hunok" mögött olykor a magyarok is lappanghatnak, mert az alább említendő történeti körülmények elvben nem zárják ki itteni szerepüket,⁹³ s a magyarok nem ritkán "hun" néven nevezése egészen a XIII. századig a bizánci irodalom tudatos "archaizálási" törekvése jegyében⁹⁴ szintén nem zárja ki, hogy régi hagyomány fenntartásáról lehet szó. Bizonyosság azonban e téren éppúgy nem mondható ki, mint abban, hogy például az örmény Chorenei Mózes VI. századi fejleményekre és ugyanerre a térségre vonatkozó tudósításában a "türk" (*T'urk'k'*) név az előmagyarokra vonatkozik-e vagy sem.⁹⁵

A bizonyostól indulva visszafelé a kevésbé bizonyos felé, tény, hogy a X. század legelejétől, Arethas említett levelétől (902) fogva a "türk" név a magyarokra, és az adott földrajzi térségben csakis a magyarokra vonatkozik. Bölcs Leo vagy Konstantinos Porphyrogenetos nem is alkalmazott rájuk más megnevezést, sőt egészen a XII. századig — elvértve még később is — *Turkia* (*Τουρκία*) volt Magyarország hivatalos neve a bizánci birodalomban.⁹⁶ A szokást annyiban átvette az Iszlám kultúra is, hogy már a

⁹² Moravcsik 1984, 55-56; 1961, 75.

⁹³ Moravcsik BT I, 58-65.

⁹⁴ Moravcsik 1929/30, 247-253.

⁹⁵ Németh 1930, 175, 195; Marquart 1903, 57-58. Az érv itt az, hogy a "türkök" a bolgárokkal együtt vannak említve, de bolgárookra nem vonatkozhat.

⁹⁶ A kérdés irodalma Gyóni 1943, 136-138; Moravcsik BT II, 320-327. Minthogy a türkök a VI. század után eltűntek Bizánc látóköréből, a kazárokat pedig a IX.

Dzsajháni csoport (Ibn Rusta, Gardizi) szerint a *madžger* nép "a törököknek egy fajtája" volt, az arab források másik, X. századi csoportja, mint látni fogjuk, már kereken "törököknek" mondta a magyarokat, etnikai nevüket egy másik elnevezésre cserélve fel. A szóhasználatban világosan a politikai-hatalmi jelleg áthagyományozódása jutott kifejezésre, hiszen Bizánc nyelvében a "türk" korábban általában a kazárok neve volt, akikre a VII. század után a nyugati türkökről szállt át a megnevezés (nem alaptalanul, mert azok birodalmából önállósultak); ugyanezt a pályát követte a név átvitele a magyarokra, akik viszont a kazár birodalomból váltak ki a IX. század elején. Az új fejleményre egy időben a bizánci szóhasználat is reflektált. Ha már Theophanes (+817) "keleti türköknek" nevezte a kazárokat, ez logikailag egy "nyugati" türk népet feltételez, mely más nem lehetett, mint a Dontól nyugatra élő magyarság, hogy aztán Nikolaos Mystikosnál (924/925) fel is bukkanjon a magyarokra vonatkoztatott "nyugati türkök" megnevezés.⁹⁷ A disztinkcióra később nem volt szükség, mert a kazár birodalom összeomlása (965) után a Bizánc északi látóhatárába eső egyetlen "türk" nép a magyar maradt. A magyarok e nevet önmagukra soha nem használták.

De a "türk" Bizáncban is inkább hivatalos és tudós névhasználat volt. Az egyházi nyelv és valószínűleg a görög népnyelv a magyarokat inkább *Ungri* (Οὔγγροι) formában emlegette. Ez jelentkezik már a X. század elején a *Chronicon de Papis* krónikatöredékben, majd Basileos (+944) élettörténetében és más forrásokban, olykor magyarázó összetételek formájában ("Ungrinak is nevezett Turki")⁹⁸. A név végső forrása a török *onogur* — mint láttuk, "Tíz-ogur" — törzsszövetség önmegnevezése, mely már a bolgár-törökben **oŋgur* formát vett fel ...

századig nevezték így, a *Toῦρκοι* név a bizánci forrásokban a magyarokkal földrajzilag össze nem kapcsolható un. "vardarióta" törökökre (a Vardar folyó mellett megtelepedett népcsoportra) valamint a szeldzsukokra és oszmán törökökre alkalmazták.

⁹⁷ Németh 1930, 201-202; Györffy 1958, 66; Moravcsik 1984, 25. Az ugyanitt említett "alánok" nem mások, mint a magyarok előcsapataként harcoló "kabar" sereg-rész, akiket Maszúdi a Bizánc ellen 934. évi portyázó hadjáratban a magyarok élén szintén alán néven említ.

⁹⁸ Moravcsik 1984, 27, 28, 55, 83 stb.; Moravcsik BT II, 225-227, 321.